

СПЕЦИФІКА РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА З ДІТЬМИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ, СХИЛЬНИМИ ДО СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗІЇ

SPECIFICITY OF THE WORK OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST WITH ADOLESCENT CHILDREN PRESENTED TO SUICIDAL BEHAVIOR IN THE TERMS OF INCLUSION

Стаття присвячена теоретичному та практичному аналізу вивчення проблеми дослідження особливостей специфіки роботи практичного психолога з дітьми-підлітками, схильними до суїцидальної поведінки в умовах інклюзії. Ґрунтовно аналізуються теоретичні аспекти суїцидальної поведінки підлітків, що висвітлені у працях вітчизняних та зарубіжних учених; проаналізовані різні тлумачення поняття «суїцид», види, теорії, структура та категорії суїцидальної поведінки. Підкреслено існування трьох основних ознак наближення суїциду (прихований гнів; почуття безпорадності; відкладення із життя виконання всіх важливих дій і ретельне обмірковування вартості починання щось робити далі). Звернута увага на наявність такого періоду, який триває від виникнення у дітей суїцидальних думок до спроб їх реалізації (пресуїцид). Окреслено чинники, що сприяють формуванню у підлітків суїцидальних намірів.

Аналізуються методичні засади дослідження суїцидальної поведінки у дітей підліткового віку в умовах інклюзії, де такий психодіагностичний комплекс методик всебічно діагностує показники суїцидальної поведінки підлітків. Найбільш доречними для дослідження суїцидальної поведінки підлітків є емпіричні методи – методи опитування. Використання тестових методик у цьому дослідженні є досить доречним, оскільки має низку переваг. Зокрема, можливість охоплення великого контингенту досліджуваних; оперативність та економічність; стандартизованість умов та процедури проведення; надійність та об'єктивність результатів.

Проаналізовано організацію емпіричного дослідження і результати психодіагностики: ступеня суїцидальності підлітків (встановити, на якому етапі розгортання суїцидальної поведінки перебуває підліток, частоту виникнення суїцидальних ідеацій, наявність в оточенні людей, які намагалися чи скоїли суїцид, та ставлення підлітка до самогубства); спектра суїцидальних чинників та рівня їх впливу на формування схильності молодшої особистості до самогубства; соціально-психологічних чинників, що можуть вплинути на прояви суїцидальної поведінки підлітків, а також проаналізувати та обґрунтувати напрями роботи практичного психолога з попередження суїцидальних тенденцій у дітей підліткового віку в інклюзивному середовищі.

Ключові слова: суїцид, суїцидальна поведінка, схильність до суїцидальної поведінки, пресуїцид, ступінь суїцидальності, частота виникнення суїцидів, чинники суїциду, прояви

суїцидальної поведінки підлітків, інклюзивне середовище.

The article is devoted to the theoretical and practical analysis of the study of the problem of researching the specifics of the work of a practical psychologist with adolescent children prone to suicidal behavior in the terms of inclusion. The theoretical aspects of suicidal behavior of teenagers, highlighted in the works of domestic and foreign scientists, are thoroughly analyzed; various interpretations of the concept of "suicide", types, theories, structure and categories of suicidal behavior are analyzed. The existence of three main signs of approaching suicide is emphasized (hidden anger; feeling of helplessness; postponing all important actions from life and carefully considering the cost of starting to do something further). Attention is drawn to the presence of such a period, which lasts from the emergence of suicidal thoughts in children to attempts to implement them (presuicide). The factors contributing to the formation of suicidal intentions among teenagers are outlined.

Methodological principles of the study of suicidal behavior in adolescent children in conditions of inclusion are analyzed, where this psychodiagnostic set of methods comprehensively diagnoses indicators of suicidal behavior in adolescents. Empirical methods – survey methods – are the most appropriate for the study of suicidal behavior of teenagers. The use of test methods in this study is quite appropriate, as it has a number of advantages. In particular, the possibility of covering a large contingent of subjects; efficiency and economy; standardization of conditions and procedures; reliability and objectivity of the results.

The organization of the empirical research and the results of psychodiagnostics were analyzed: the degree of suicidality of adolescents (to determine at what stage of the development of suicidal behavior the adolescent is, the frequency of suicidal ideation, the presence in the environment of people who attempted or committed suicide and the adolescent's attitude to suicide); the spectrum of suicidal factors and the level of their influence on the formation of a young person's tendency to commit suicide; socio-psychological factors that can affect the manifestations of suicidal behavior of adolescents, as well as to analyze and substantiate the areas of work of a practical psychologist to prevent suicidal tendencies in adolescent children in an inclusive environment.

Key words: suicide, suicidal behavior, tendency to suicidal behavior, presuicide, degree of suicidality, frequency of suicides, factors of suicide, manifestations of suicidal behavior of teenagers, inclusive environment.

УДК 159.98-051:616.89-008.441.44-053.6-056.2/3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.69.2.12>

Яновська Т.А.

к.психол.н., доцент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

Дотепер проблема самогубства у світі залишається майже нерозв'язаною, а тому стає дедалі актуальнішою, особливо на тлі зростання показників цього явища. Аналіз наукових праць з проблеми дослідження дозволив виділити провідні аспекти її вивчення. Так, зокрема, дослідженням суїцидальної поведінки займалися такі вчені, як Е. Дюркгейм, К. Меннінгер, М. Фарбер, Д. Хіллен, В. Франкл, Н. Фейбероу та ін. [3, с. 40; 6, с. 12]. Серед досліджень цієї проблеми останніх десятиліть привертають увагу праці Р. Авакяна, І. Алієва, С. Бородіна, Є. Вроно, І. Кирилової, М. Ковальова, А. Амбрумової, Л. Постовалової, А. Ратінова, І. Паперно та ін. [1, с. 86; 4, с. 56]. Самогубство та шляхи його попередження вивчали й українські науковці Ю. Александров, В. Глушков, В. Войцех, С. Жабокрицький, М. Мелентєв, В. Москалець, О. Моховиков, Г. Пілягіна, В. Сулицький, А. Тищенко, А. Чупріков, В. Шаповалов, С. Яковенко, Н. Ярмиш та інші, які висловлювали різні думки з причин існування розгляданого явища, способів його попередження та з приводу його дефініції та розуміння [2, с. 54; 8, с. 67]. Таким чином, проблема дослідження суїцидальної поведінки у підлітковому віці тривалий час розроблялась у працях вітчизняних та зарубіжних психологів і є досить актуальною в наш час.

Суїцид є складною формою поведінки, яку зумовлюють ключові, вирішальні психологічні чинники, оскільки самогубство є поведінкою, вчинком особистості, тобто явищем психологічним за своєю природою, сутністю. Психологія суїциду має загальнопсихологічні, патопсихологічні, диференційно-психологічні, соціально-психологічні, психодіагностичні, психокорекційні, психолого-педагогічні, психолого-вікові аспекти. Проте особлива увага дослідників повинна припадати на соціально-психологічні чинники формування суїцидальної поведінки підлітків, тому що більша частина випадків самогубств припадає саме на цей віковий період, а також тому, що підлітковий вік – період становлення особистості, коли найбільш вагомим для особистісного розвитку є соціальне оточення та спілкування з іншими людьми. Відповідно, проблеми у спілкуванні з оточуючими можуть виступати однією із причин скоєння самогубства [5, с. 63; 7, с. 154].

Особливо важливою та значущою стає проблема суїцидальних тенденцій серед підлітків, які перебувають в умовах інклюзивного освітнього простору з огляду на наявність у них проблем і труднощів стосовно пристосування до умов навчального закладу.

Метою дослідження є вивчення особливостей схильності підлітків до суїцидальної поведінки в умовах інклюзивного навчання та специфіки роботи практичного психолога з такими дітьми.

Для проведення дослідження була сформована вибірка з 30 підлітків (13–16 років), серед яких 14 дівчат і 16 хлопців, що навчаються у Полтавських загальноосвітніх школах в умовах інклюзивного навчання.

За методикою «Опитувальник суїцидальної поведінки» (за Т. Вашека) проаналізуємо результати

дослідження вираженості суїцидальної поведінки підлітків [9, с. 34]. Як свідчать отримані дані, 46% досліджуваних характеризується повною відсутністю суїцидальних намірів. Вони задоволені своїм життям, прагнуть його продовжувати. Такі підлітки мають певні життєві цілі чи хоча б не мають вираженої мети до відходу з життя. При цьому 21% респондентів характеризується вираженою екзистенційною кризою, переживає беззмисловність життя, загубленість у життєвих цілях та досягненнях. Для них властиві відчуття самотності, незадоволеність соціальних потреб, почуття невдачі, переживання від нещасної любові тощо. Досліджувані цієї групи ще не характеризуються вираженою схильністю до самогубства, але входять до групи ризику стосовно виникнення схильності до суїцидальної поведінки.

Визначено, що 12% опитаних властиві суїцидальні фантазії, що є більш вираженою формою суїцидальної поведінки порівняно з попередньою групою досліджуваних. У таких осіб наявні уявлення про можливість власної смерті, наслідки цього вчинку для оточуючих. Також для 6% досліджуваних властиві суїцидальні думки (уявлення) – пасивна форма суїцидальної поведінки, за якої ще немає усвідомленого бажання померти. Тобто представники цих двох груп умовно віднесені до досліджуваних зі схильністю до пасивної суїцидальної поведінки. Суїцидальні задуми та наміри властиві 3% осіб, відображають більш виражену орієнтацію молоді до суїциду й активні форми суїцидальної поведінки. Підлітки, які характеризуються суїцидальними задумами, мають свідоме бажання скоїти самогубство, їм властивий перехід до розробки плану. При цьому підліткам із намірами здійснити самогубство властиві рішення та конкретні вчинки стосовно його приготування. Визначено, що 6% респондентів характеризуються схильністю до самоушкодження як прояву суїцидальної поведінки. Таким підліткам властива така форма аутоагресивної поведінки, в основі якої лежить бажання померти чи через фізичний біль позбавитись психологічного болю. Така форма поведінки може бути парасуїцидальною, оскільки має на меті не реальне вчинення собі шкоди, а привертання до себе уваги оточуючих, намагання покарати себе тощо. Окрім цього, для 3% досліджуваних характерна явно виражена суїцидальна поведінка у вигляді суїцидальних спроб як діяльного вираження намірів до самогубства. Вони потребують психологічного супроводу та корекції.

Психологічна специфіка суїцидальної поведінки підлітків розкривається через вплив сукупності чинників, які зумовлюють прагнення людини до позбавлення себе життя: алкоголь і наркотики; нещаслива любов; протиправні дії; гроші й проблеми з ними; сімейний безлад; утрата сенсу життя; відчуття неповноцінності; шкільні проблеми, проблеми вибору життєвого шляху; стосунки з оточенням. Розглянемо вираженість чинників суїцидальної поведінки підлітків за методикою суїцидальних намірів (за Н. Шавровською, О. Гончаренко, І. Мельниковою) [9, с. 68].

Найбільш вираженими чинниками суїцидальної поведінки досліджуваних є нещаслива любов, проблеми у стосунках з оточуючими, утрата сенсу життя та сімейний безлад. Вплив вживання алкоголю і наркотиків, фінансових проблем, відчуття неповноцінності та проблем у визначенні життєвого шляху на виникнення схильності молоді до самогубства практично відсутній.

Як свідчать дані, 21% осіб мають суїцидальні наміри від нещасливого кохання. Вони відчують виражений психологічний дискомфорт від нестачі взаєморозуміння, почувають себе невдалими, пригніченими, непривабливими, покинутими. Також 23% осіб відчують втрату сенсу життя, що може провокувати у них думки про самогубство. Вони відчують спустошеність, невдалість, пригніченість; центровані на власних переживаннях та ізольовані від оточуючого світу, визнають безпідставність людського існування, й можуть задумуватись над тим, щоб добровільно піти з життя. Серед досліджуваних 22% мають суїцидальні наміри через проблеми у стосунках з оточуючими, нестачу комунікативного досвіду та психологічної підтримки від значимих для них людей. На основі цього підлітки зневіряються у своїй значимості, привабливості для оточуючих, самоусуваються від них, що нашоухе їх до думок про позбавлення себе життя. Визначено, що 15% респондентів схильні до самогубства через проблеми у сімейній взаємодії. Відчуючи конфлікти з батьками, відсутність взаєморозуміння з ними, такі підлітки не бачать сенсу жити далі. Також виявлено, що вживання алкоголю і наркотиків, фінансові проблеми, відчуття власної неповноцінності (по 3%), проблеми вибору життєвого шляху (6%) меншою мірою вплинули на появу намірів до позбавлення себе життя у підлітків порівняно з іншими чинниками.

Адаптованість підлітків, які навчаються в умовах інклюзивної освіти, до мінливих соціально-психологічних умов залежить від їхніх особистісних особливостей, що окреслюються в їх адаптаційному потенціалі. Здатність молоді особистості адаптуватися до мінливих умов соціального оточення є важливою умовою її успішної життєдіяльності, натомість знижена адаптованість, провокуючи психологічний дискомфорт, може виступати чинником формування суїцидальних намірів молоді. Виходячи з кризового характеру підліткового віку, наявних у молодих особистостей труднощів в умовах інклюзії від нестачі комунікативного досвіду, вагомим завданням стало дослідження загального рівня соціально-психологічної адаптованості підлітків за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації (за К. Роджерс, Р. Даймондом) [9, с. 89].

Із отриманих даних видно, що низький рівень адаптації характерний для 32% підлітків в умовах інклюзії. Вони характеризуються непристосованістю до атмосфери спілкування, що змінилася, відчують труднощі під час навчання й контактів із оточуючими в різних системах соціальних контактів в інклюзивному середовищі. Встановлено, що 28% осіб мають середній рівень адаптованості, а 40% –

високий. Таку групу підлітків можна визначити як осіб із достатнім рівнем адаптації. Їм притаманний інтелектуальний комфорт, соціальна активність, задоволеність соціальним оточенням. Незважаючи на перебування у системі інклюзивної освіти, такі підлітки досить адаптовані.

Для вивчення впливу соціально-психологічних чинників на формування суїцидальної поведінки підлітків порівняємо вираженість показників рівнів схильності до вчинення самогубства серед досліджуваних із низьким та високим рівнями соціально-психологічної адаптованості.

Відсутність суїцидальних думок і намірів зафіксована у 91% адаптованих підлітків. Вони, відчуючи соціально-психологічний комфорт, не спроможні думати про суїцид чи планувати його. Серед них лише 6% відчують беззмістовність людського життя, а 3% мали суїцидальні фантазії. Таких підлітків можна віднести до групи ризику виникнення суїцидальної поведінки у майбутньому, але на поточний момент у них явні думки й наміри про самогубство відсутні. Натомість, відсутність суїцидальної поведінки характерна лише для 25% неадаптованих підлітків, які, хоч і відчують труднощі в адаптації, але повністю не мають орієнтації на вчинення самогубства. При цьому вони мають значно більше виражену схильність до суїцидальної поведінки – втрату сенсу життя, суїцидальні фантазії. Тобто їм характерна пасивна форма суїцидальної поведінки.

Виявлено, що серед неадаптованих досліджуваних виражена суїцидальна поведінка у формі думок (12%), задумів, намірів і суїцидальних спроб (по 6%), самопошкодження (9%). Тобто, переживаючи стан соціально-психологічної дезадаптації та пов'язані з ним емоційні проблеми й негативне ставлення до себе, такі підлітки схильні проявляти не лише пасивну, але й активну суїцидальну поведінку.

Порівняємо вираженість різних чинників виникнення суїцидальних намірів підлітків із різним рівнем соціально-психологічної адаптації. Підлітки з високим рівнем соціально-психологічної адаптації, відчуючи спроможність успішно контактувати з оточуючими та самовиражатися у таких стосунках, взагалі не мають суїцидальних намірів через вживання алкоголю й наркотиків, фінансові проблеми, відчуття неповноцінності та труднощі у самовизначенні. Натомість, підлітки з низьким рівнем соціально-психологічної адаптації характеризуються вираженою схильністю до суїцидальної поведінки. Зокрема, неадаптованим особам більше властиві суїцидальні наміри через нещасливу любов (24%), утрату сенсу життя (26%), проблеми у стосунках з оточуючими (29%), сімейний безлад (21%). Крім того, їм властиві більше виражені чинники суїцидальних намірів, що взагалі не зафіксовані у групі адаптованих підлітків. Це: вживання алкоголю і наркотиків, фінансові проблеми, почуття неповноцінності (по 6%), труднощі у виборі життєвого шляху (12%). Тобто, не маючи можливості реалізуватися повною мірою у соціальних контактах, неадаптовані підлітки більш схильні до самогубства.

Таким чином, суїцидальна поведінка підлітків пов'язана з особливостями їхньої соціально-психологічної адаптації. Так, підліткам з високим рівнем соціально-психологічної адаптації не властива схильність до суїцидальної поведінки. Натомість, підлітки з низьким рівнем соціально-психологічної адаптації характеризуються більше вираженою схильністю до проявів суїцидальної поведінки, що виникає через нещасливу любов, сімейний безлад, втрату сенсу життя та стосунки з оточуючими.

Реалізація психологічного аспекту профілактики відхиленої поведінки молоді включає такі форми роботи практичного психолога. Першою групою заходів є діагностика особистісних особливостей дітей, акцентуацій їх характеру та схильності до різних видів девіантної поведінки. До другої групи психологічних профілактичних заходів можна віднести проведення окремих просвітницьких занять із молоддю, спрямованих на розширення знань та уточнення інформації про особливості виникнення, суть та наслідки різних видів девіантної поведінки. До третьої групи заходів, спрямованих на профілактику девіантної поведінки, належить реалізація психологом просвітницько-профілактичних тренінгових програм із молоддю відповідно до основних вимог до проведення соціально-психологічного тренінгу у психологічній науці [9, с. 102].

Також особливої уваги заслуговує питання моральної відповідальності дітей під час взаємодії, яке важливо висвітлювати. Ефективна профілактика девіантної поведінки можлива лише за умови системного підходу до такої проблеми. А саме діяльність практичного психолога у закладах освіти відбувається у тісній взаємодії з усіма учасниками навчально-виховного процесу, що виступає вагомою передумовою успішного досягнення мети – сприяння гармонійному розвитку учнів [4, с. 113].

Загалом, психологічна служба закладів освіти сприяє оптимальному виконанню усіх функцій педагогічної діяльності: діагностичної, орієнтовно-прогностичної, конструктивно-проектувальної, організаторської, інформаційно-пояснювальної, комунікативно-стимулюючої, аналітико-оцінної, дослідницько-творчої та гностичної [4, с. 158].

З метою оптимізації процесу проведення профілактики девіантної поведінки дітей у школі ефективним є: проведення просвітницьких та тренінгових заходів; застосування групових дискусій з педагогами; використання психолого-педагогічного консиліуму; проведення просвітницьких заходів з учнями; організація роботи учнів у мікрогрупах; робота з батьками. Форми проведення таких заходів різноманітні: від читання інформаційних лекцій до проведення тренінгів чи круглих столів з питань поширення та профілактики девіантної поведінки [4, с. 241].

Робимо висновок, що підліткам, неадаптованим до інклюзивного освітнього середовища, більше ніж представникам іншої групи властиві суїцидальні наміри через нещасливу любов, втрату сенсу життя, проблеми у стосунках з оточуючими, сімей-

ний безлад, вживання алкоголю і наркотиків, фінансові проблеми, почуття неповноцінності та труднощі у виборі життєвого шляху. Тобто, не маючи можливості реалізуватися повною мірою у соціальних контактах, неадаптовані підлітки більш схильні до самогубства.

Специфіка роботи практичного психолога полягає у реалізації таких форм психопрофілактичної роботи, як: організація соціального середовища, в рамках якого передбачається соціальна реклама з формування настанов на здоровий спосіб життя та соціальних зон підтримки; інформування; здійснення через організацію лекцій, бесід, групових дискусій, поширення відео- й телефільмів тощо; активне навчання соціально корисних навичок, активізація особистісних ресурсів, що реалізуються на тренінгах; організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці, зокрема, через залучення особистості до пізнавальної діяльності, спорту, мистецтва, випробування себе у позитивній діяльності (подорожі, похід у гори, екстремальні види спорту тощо). Перспектива подальших досліджень полягає у порівняльному аналізі специфіки роботи практичного психолога з дітьми молодшого шкільного та підліткового віку, схильними до суїцидальної поведінки в умовах інклюзії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бугайова Н. Особливості розвитку суїцидальної поведінки у періоди вікових криз. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПНУ. Вип. 8. 2016. С. 83–95.
2. Каневський В. Суїцидологія в соціальній роботі : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 348 с.
3. Крамар Ю. Суїцидальна поведінка та самоушкодження: організаційні заходи. *НейроNews*. 2019. № 1 (102). С. 39–41
4. Лобанова А., Калашнікова Л. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
5. Медведєв В. Суїцид та професійна деформація працівників органів внутрішніх справ. *Психологія суїцидальної поведінки: Діагностика, корекція, профілактика* : збірник наукових праць. Київ : РВВ КІВС, 2000. С. 62–65.
6. Осетрова О. Суїцидологія : підручник. Дніпро : РВВ ДНУ; ЛІРА, 2019. 124 с.
7. Психологія екстремальності та психопрофілактика психічної травми й суїцидальних намірів: на допомогу практичному психологу : навчально-методичний посібник / Л. Магдисюк, Р. Федоренко, А. Мельник, О. Хлівна, Т. Дучимінська. Вид. 2-ге, змін. та доп. Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 276 с.
8. Федоренко Р.П. Психологія суїциду : навчальний посібник. Вид. 2-ге, змін. та доп. Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 492 с.
9. Яцюк М. Профілактика суїцидальної поведінки підлітків. Київ : Видавнича група «Шкільний світ», 2018. 112 с.